

Co se rozumí svobodou?

pro "Slovník", vysílaný v Československé rozhlasě, 3. 2. 1992

Problémem svobody je evropské myšlení "zatíženo" mnohem víc než jiné kulturní tradice. Souvisí to s tím, že Evropa stojí kulturně na dvojí hlavní myšlenkové orientaci, totiž řecké a starožidovské. Křesťanství je nemyslitelné bez kterékoliv z nich, i když po celé věky se zdála převládat metafyzická tradice řecká. Jednou z fatálních myšlenek, kterou staří Řekové zatížili evropské myšlení, je pojetí kauzality. Podle Řeků má všechno svou příčinu, a ta příčina je zase následek nějaké starší příčiny, a tak dále, až někdy na tom posledním, nejstarším počátku, je první příčina, která sama už následkem žádné dřívější příčiny není, ale je naopak příčinou všech příčin dalších jakožto následků. V tomto pojetí není pro lidskou svobodu naprosto žádného místa, které by mohlo být přísně logicky vymezeno. Lidská svoboda tu představuje něco proti logice pankauzalizmu. Jestliže navzdory tomu většina evropských myslitelů na ideji svobody trvá, je tomu tak proto, že nezůstávají zakotveni pouze ve sféře řecké metafyziky, ale pokoušejí se ji skloubit jednak s politickým myšlením řeckým a později římským, zejména však s tradicí hebrejskou, jejíž důraz na lidskou odpovědnost před Bohem a jeho nároky si přímo vynucuje nemenší důraz na lidskou svobodu. Není totiž odpovědnosti bez svobody, tak jako není svobody bez odpovědnosti. Ale to si musíme teprve objasnit.

Svoboda není žádná vlastnost, kterou by byl člověk nějak od narození, tedy od přírody vybaven. Svoboda má vždycky situační charakter a závisí jak na vnějších okolnostech, tak na vnitřní připravenosti nějak těch okolností využít nebo je překonat, ovládnout a zvládnout. Svoboda má smysl jen tenkrát, když je nějak omezena, tj. když se její výkon vztahuje k jejím mezím. Proto můžeme o svobodě v pravém smyslu hovořit jen u člověka, i když také zvířata, ba i rostliny mají schopnost překonávat obtíže nebo využívat okolností ke svému užitku. U živých bytostí najdeme to, co kdysi Jennings nazval "akcí nazdařbůh" a co lze vidět i u nejnižších organismů. Rostliny i živočichové se dovedou individuálně, ale také fylogeneticky přizpůsobovat změnám, a to nejen příznivým, ale také nepříznivým okolnostem, ovšem jen v jistých mezích a jen určitým tempem. Změněné okolnosti tudíž nemohou být chápány jako příčina onoho přizpůsobení, nýbrž přizpůsobení musí být chápáno jako reakce na změny, a to reakce nijak předem nedaná a nerozhodnutá, která má charakter jakéhosi vynálezu. K takovému přírodnímu vynálezu může, ale také nemusí dojít, jak nám to dokládá např. vývoj australské fauny, která musela zůstat u vakovitosti, protože na oceánem izolované části pevniny nedošlo ani po celých věcích k vynálezu placenty.

Člověk se liší ode všech živých bytostí tím, že je schopen si stále víc a přesněji uvědomovat jak možnost zvládnutí potíží i nebezpečí, tak i meze této možnosti, a tuto omezenou možnost chápe jako svou svobodu. Lidsky uplatnit svobodu tedy vůbec neznamená se slepě zkoušet vyhnout nutnostem, ale naopak rozpoznat, co je nutné a čemu se nelze vyhnout, od toho, co lze zvládnout a překonat, co může být změněno, co lze obejít nebo čeho může být dokonce využito k lidským cílům. Uplatnit svobodu by tedy vůbec nebylo možné, kdybychom nemuseli počítat s nutnostmi, s danostmi a se setrvačnostmi, tedy s tím, co bývalo chápáno jako determinující a determinované. Důležité však je, že nejenom okrajové drobnosti a nedůležitý kolorit, nýbrž ani rozhodující trendy a tendence nemusí být a zejména v dějinách nejsou determinovány fatálně, nýbrž jsou dalekosáhle závislé na tom, jak se chovají lidé. A ti se nikdy nemusí chovat tak, jak se chovají, ale mohou se chovat i jinak. Chtějí-li svým chováním a jednáním ovlivnit chod dějin, musí se na něčem domluvit. Svoboda je proto velice závislá na mezilidských vztazích a na tom, kterým směrem se celé společnosti rozhodnou programově vykročit.

To už souvisí s posledním bodem, který je snad ze všeho nejdůležitější. Lidská svoboda není spjata pouze s jakýmsi otevřenými možnostmi, které se pozorným a znalým ukazují uprostřed determinujících faktorů a tendencí, ale také a především s osobní lidskou integritou, založenou nikoliv na tom, co "jest", co je "dáno", ale na docela odlišném, "nedaném" zdroji, jímž je svoboda podmíněna a vázána daleko víc a hlouběji než jakoukoliv daností. Ještě v rámci toho, co "svobodně" můžeme podniknout, je něco pravé a něco jiného nepravé. O tom však nerozhodujeme my, ale nerozhodují o tom ani dané okolnosti. Porozumět tomu, co je v určité situaci pravé, není vždy snadné, ale je to podmínkou toho, zda svobodnými bytostmi zůstaneme nebo nikoliv. Odtud lze porozumět myšlence, že to je pravda, která lidi vskutku osvobozuje. Ale pravda osvobozuje proto, že se sama nemusí řídit a neřídí tím, co "jest", nýbrž

že teprve v jejím světle se to "jest", vyjevuje ve své pravé podobě. Smysl lidské svobody spočívá tedy v tom, abychom se uprostřed světa orientovali správně, tj. pravým způsobem.